

**ԽՍՀՄ ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ԽՈՐՀՐԴԻ ՆԱԽԱԳԱՀՈՒԹՅԱՆ՝ 1988Թ.
ՀՈՒԼԻՍԻ 18-Ի ՆԻՍՏԻ ՈՐՈՇՈՒՄԸ**

ՍՈՒՐԵՆ ՎԱՍԻԼՅԱՆ

Հուլիսի 18-ին Կրեմլում տեղի ունեցավ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության նիստը: Նախագահությունը քննարկեց Լեոնային Ղարաբաղի մասին Հայկական ԽՍՀ և Ադրբեջանական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդների որոշումների հարցը: Նիստը բացեց ԽՄԿԿ Կենտկոմի քաղքյուրոյի անդամ, ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության նախագահ Ա.Ա.Գրոմիկոն:

Երկրի օրենսդիր մարմնի ղեկավարն իր ելույթում պահանջում էր իրադրության ամբողջ բարդության խոր ըմբռնում, հույզերից, տարբեր կարգի վիրավորանքներից վեր կանգնելու կարողություն՝ հանուն խորհրդային ժողովրդի բարձրագույն շահերի: Ի վերջո, նա իր ելույթը եզրափակեց հետևյալ կերպ, որ ճիշտ որոշման որոնումը պետք է կատարվի ԽՍՀՄ Սահմանադրության, սոցիալիստական արժեքների, ժողովուրդներից յուրաքանչյուրի կարծիքի, ավանդույթների, ազգային արժանապատվության փոխադարձ հարգանքի շրջանակներում: Սա աքսիոմա է¹:

Փաստորեն, Գրոմիկոն՝ որպես խորհրդային երկրի օրենսդիր մարմնի ղեկավար, մատնանշում է, որ հարցը պետք է լուծել ԽՍՀՄ Սահմանադրության շրջանակներում, սակայն չի մատնանշում հարցի լուծման կոնկրետ ուղին: Ելույթն իր հիմքում հնարավորություն չի ընձեռում ներկա գտնվողներին գտնելու հարցի լուծման հատուկ քաղաքական եղանակը: Չէ՞ որ ԽՍՀՄ Սահմանադրության մեջ ամրագրված էին ժողովուրդների ազատ ինքնորոշման իրավունքը և հանրապետությունների տարածքային ամբողջականության անքակտելիության սկզբունքները:

Ա.Ա.Գրոմիկոյից հետո նիստում հանդես եկավ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության նախագահի տեղակալ, Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության նախագահ Հ.Մ.Ոսկանյանը: Նրա ելույթում հանգամանալից ներկայացվում էր, թե ինչպես Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատման հաջորդ օրը Ադրբեջանի հեղկոմը 1920թ. դեկտեմբերի 1-ի իր դեկրետով Լեոնային Ղարաբաղը, Նախիջևանն ու Զան-

¹ «Правда», 20.07.1988.

գեզուրը ճանաչեց որպես Խորհրդային Հայաստանի անբաժանելի մաս: Որոշ ժամանակ անց այդ նույն ղեկավարությունը ՈԿ(Բ)Կ Կենտկոմի Կովկասյան բյուրոյի առջև հարց հարուցեց Լեռնային Ղարաբաղը Խորհրդային Հայաստանի անբաժանելի մաս ճանաչելու իր որոշման վերանայման մասին՝ դա պատճառաբանելով Ադրբեջանում հակախորհրդային ուժերի անխուսափելի ակտիվացման սպառնալիքով: Զեկուցողը շարունակեց և նշեց, այն փաստը, որ ՈԿ(Բ)Կ Կենտկոմի Կովկասյան բյուրոյի՝ 1921թ. հուլիսի 4-ի նիստը որոշում ընդունեց Լեռնային Ղարաբաղը թողնել Հայկական ԽՍՀ-ի կազմի մեջ, վկայում է Ադրբեջանի ներկայիս ղեկավարության փաստարկների սնանկությունը: Սակայն հաջորդ օրը Ստալինի ճնշման ներքո Կովկասյան բյուրոն վերանայեց իր որոշումը, ինչի հետևանքով Լեռնային Ղարաբաղը, որի բնակչության 95%-ը հայեր էին, մեխանիկորեն անջատվեց Հայաստանից և մտցվեց Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի կազմի մեջ:

Ելույթի ավարտից հետո ԽՄԿԿ Կենտկոմի գլխավոր քարտուղար Մ.Ս. Գորբաչովը, դիմելով Ոսկանյանին, հարցնում է. «Միութենական հանրապետությունում բարձրագույն իշխանության ներկայացուցիչը դուք եք: Ո՞րն է ձեր դերը: Դուք պետք է մի քանի անգամ հավաքվեիք և Ադրբեջանի ղեկավարության հետ մեկտեղ մշակեիք մի որոշում, որը և մենք կընդունենք: Բայց դուք յուրաքանչյուրդ անում եք առանձին առաջարկություն և մեզ ստիպում որոշում ընդունել: Հարցը դրված է այսպես՝ իբր մեղավոր են Մոսկվան, Կրեմլը»²:

Փաստորեն, ԽՄԿԿ Կենտկոմի գլխավոր քարտուղար Գորբաչովն ի սկզբանե ցույց է տալիս իր դժգոհությունը, քանի որ հարցը բարձրացվել է միութենական բարձրագույն մարմին: Ակնհայտ է դառնում կենտրոնի կողմից խուսանավելու տրամադրվածությունը: Նա «չի կարող» պատասխանել Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության նախագահ Հ.Ոսկանյանի բարձրացրած հարցերին: Կենտրոնը խուսափում էր վճռական քայլեր իրագործելուց: Ավելին, շրջանցելով իր իսկ հռչակած ժողովրդավարական տարրական նորմերը՝ Մ.Գորբաչովը փաստորեն թույլ չտվեց, որ նիստը ղեկավարի նախագահության նախագահ Ա.Ա. Գրոմիկոն, թեև ձևականորեն նիստը նա էր վարում³: Պարզ է դառնում, որ նախօրոք արդեն Գորբաչովը մշակել էր նիստի անցկացման սցենարը: Այս տխուր իրողությունն ի հայտ եկավ տխրահռչակ նիստից հետո:

² Նույն տեղում:

³ **Խոջաբեկյան Վ.Ե.**, Արցախը փորձության ժամին, Երևան, 1991, էջ 33:

Այնուհետև հաղորդումով հանդես եկավ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության նախագահի տեղակալ, Ադրբեջանական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության նախագահ Ս.Բ.Թաթլիևը: Նա իր ելույթում նշեց, որ Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի կողմից Լեռնային Ղարաբաղի մարզը մասնատելու գաղափարն արդարացված չէ ո՛չ քաղաքականապես, ո՛չ տնտեսապես, ո՛չ իրավաբանորեն: Իր ելույթի վերջում Թաթլիևը ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդից, նախագահությունից խնդրում էր լիովին ապահովել Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի սովերեն իրավունքների պաշտպանությունը՝ համաձայն ԽՍՀՄ Սահմանադրության 81-րդ հոդվածի, և մերժել Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի հունիսի 15-ի խնդրանքը⁴:

Ադրբեջանի Գերագույն խորհրդի նախագահության նախագահի ելույթը հիմնված էր ԽՍՀՄ սահմանների անխախտելիության սկզբունքի պաշտպանության վրա, և կտրականապես մերժվում էր ազգերի ինքնորոշման հանրահայտ սկզբունքը: Բնական է, որ խորհրդային ղեկավարությունը պետք է պաշտպաներ ադրբեջանական կողմին, քանի որ Կենտրոնական կոմիտեի Գլխավոր քարտուղար Մ.Ս.Գորբաչովը պատրաստ չէր արդարացի լուծում տալու այս բարդ հարցին, չէ՞ որ հարկավոր էր պահպանել երկրի արդեն գոյություն ունեցող «ստատուս քվո»:

Նիստում հաղորդումով հանդես եկավ Ադրբեջանի կուսակցության Լեռնային Ղարաբաղի մարզկոմի առաջին քարտուղար Հ.Ա.Պողոսյանը: Նա իր ելույթում նկարագրեց, թե «ինքնավարության» իրականացման 65 տարիների ընթացքում ինչպիսի հալածանքներ է կրել տեղի հայ ժողովուրդը: Հռետորն իր ելույթում ներկայացրեց, թե ինչպիսի անթույլատրելի տնտեսական քաղաքականություն են վարել Ինքնավար Մարզում Բաքվի իշխանավորները, ավելին՝ փաստերով մերկացվեց ադրբեջանական ղեկավարությունը: Մասնավորապես ամբողջ հանրապետության մասհանումների 46%-ը, որը տարեկան կազմում էր 91 մլն ռուբլի, ընկած էր ԼՂԻՄ-ի ուսերին, իսկ մարզի բուն բյուջեն կազմում էր ընդամենը 42 մլն ռուբլի⁵: Այս համոզիչ վերլուծությունից հետո դաիլիճում տիրում է լռություն, քանի որ Ադրբեջանական կողմը ոչ մի փաստարկ չուներ, որպեսզի հերքեր Պողոսյանի բերած փաստերը:

Նիստում ելույթ ունեցան 29 հոգի, այդ թվում՝ Հայաստանից ակադեմիկոսներ Վիկտոր Համբարձումյանն ու Սերգեյ Համբարձումյանը, Կենտկոմի

⁴ «Правда», 20.07.1988.

⁵ Նույն տեղում:

առաջին քարտուղար Սուրեն Հարությունյանը և գրող Վարդգես Պետրոսյանը: Նիստի ժամանակ Մ.Ս.Գորբաչովը տեղի-անտեղի ընդհատում էր ելույթները, հաճախ էլ փորձում դրանց տալ իրեն ցանկալի ուղղություն: Անդրեյ Սախարովը գրում է այդ կապակցությամբ, որ Միխայիլ Գորբաչովի դիրքորոշումը բացահայտ կողմնակալ էր, պարզ երևում էր, որ նրա որոշումն արդեն կանխավ ընդունված էր և բացահայտ ադրբեջանամետ: Նա նիստը վարում էր բռնի և հակաժողովրդավարական⁶:

Մ.Գորբաչովն իր ելույթի սկզբում, ընդգծելով քննարկվող հարցի քաղաքական նշանակությունը, նշեց, որ այն համամիութենական մասշտաբի է, և բոլորը կենսականորեն շահագրգռված են, որ ամենամեծ և բարդ հարցերը լուծվեն հանգիստ, հիմնավորապես և ընդհանուր շահերին համապատասխան: Քննարկվող հարցը բնորոշելով գերկարևոր... և գերբարդ՝ նա գտնում էր, որ դրանք լուծելու համար պետք է հաստատական և խիզախ քայլ կատարել, և որ գլխավորն է, հարկավոր են հանդիպական քայլեր: Այնուհետև Մ.Ս.Գորբաչովն Ադրբեջանի և Հայաստանի բոլոր քաղաքացիներին կոչ արեց դրսևորել հասունություն, իսկական հայրենասիրություն, առավելագույն ջանքեր գործադրել՝ նորմալացնելու իրադրությունը, կարգավորելու մարդկանց լավ հարաբերությունները⁷:

Մ.Գորբաչովի՝ որպես ԽՄԿԿ Կենտկոմի գլխավոր քարտուղարի այս ելույթը պետք է լուծում տար կամ էլ ցույց տար Լեռնային Ղարաբաղի հարցի շուրջ հակամարտությունը վերացնելու կամ էլ սառեցնելու ճանապարհները: Սակայն սպասվածին հակառակ՝ ներկա գտնվողները լսեցին ելույթ, որը չէր կարող բավարարել հայկական կողմին, քանի որ հարցը չէր լուծվում: Բոլորը հրաշալի հասկանում էին, որ ոչ թե Գերագույն խորհրդի նախագահության նիստի որոշմանը պետք է սպասեին, այլ Գորբաչովի ելույթին, քանի որ նրա ելույթից էր կախված ԼՂԻՄ-ի ճակատագիրը, իսկ Մ.Գորբաչովն իր ելույթում ԼՂԻՄ-ի խնդրի շուրջ արմատական որոշման նախագիծ չտվեց:

Ի վերջո, ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահությունն ընդունեց որոշում՝ «Լեռնային Ղարաբաղի հարցի առթիվ Հայկական ԽՍՀ և Ադրբեջանական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդների որոշումների մասին»:

Ուսումնասիրելով ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության որոշումը Լեռնային Ղարաբաղի հարցի առթիվ՝ նկատում ենք, որ հենց որոշման

⁶ Сахаров А.Д. Горький, Москва далее везде, Нью-Йорк, 1990, с. 98.

⁷ «Սովետական Հայաստան», 20.07.1988:

առաջին կետում ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահությունը հիմք է ընդունել ԽՍՀՄ Սահմանադրության 78-րդ հոդվածը, որի համաձայն՝ միութենական հանրապետության տարածքը չի կարող փոփոխվել առանց նրա համաձայնության (նկատի ունեն Ադրբեջանի համաձայնությունը): Ավելին, նշվում է, որ այլ որոշումը կհակասեր երկու հանրապետությունների ժողովուրդների շահերին և լուրջ վնաս կհասցներ տարածաշրջանի ազգամիջյան հարաբերություններին: Իսկ մի՞թե արդեն սուսգայիթյան ոճրագործությունից հետո տարածաշրջանում չէին սրվել, խիստ վատացել ազգամիջյան հարաբերությունները: Փաստորեն խորհրդային իշխանության տարիներին «լենինյան ազգային քաղաքականությունը» չէր կարողացել կանխել սուսգայիթյան ոճրագործությունը՝ ուղղված անպաշտպան հայության դեմ: Ավելին, դա տեղի ունեցավ «կենտրոնի» աչքերի առաջ: Խորհրդային ղեկավարությունը ԼՂԻՄ-ի ազգային-քաղաքական հիմնախնդիրը փորձում է նենգափոխել և տեղափոխել տնտեսական բնագավառ: Իսկ մի՞թե ազգային նուրբ հիմնախնդիրները կարելի է շրջանցել կամ նենգափոխել: Այդ դեպքում ոչ միայն վտանգվում էին հայ և ադրբեջանցի ժողովուրդների հարաբերությունները, այլև խորհրդային երկրի հետագա ճակատագիրը, քանի որ «հրապարակայնության», «վերակառուցման» քաղաքական կարգախոսները դառնում էին արժեզրկված, սնանկ:

ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության ընդունած որոշման երկրորդ կետով փորձ էր արվելու վերականգնելու ադրբեջանական և հայ բնակչության «բարի» եղբայրական հարաբերությունները: Հանձնարարվում էր Ազգությունների խորհրդում ստեղծել հատուկ հանձնաժողով, որն այդ ուղղությամբ պետք է ներկայացներ իր առաջարկությունները ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության քննարկմանը: Հարց է ծագում՝ մի՞թե ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության նիստում չքննարկվեց ինչպես հարկն է անլուծելի Արցախյան հիմնախնդիրը, որ այժմ նոր պետք է հանձնաժողով ստեղծվեր՝ իր առաջարկները ներկայացնելու համար, մի՞թե հայ պատմիրականությունը չէր շեփորահարում ԽՍՀՄ բարձրագույն օրենսդիր մարմնի ամբիոնից: Չէ՞ որ հարցի լուծման ձգձգումն էլ ավելի էր մեծացնում երկու ժողովուրդների թշնամությունը, էլ ավելի էր մեծանում տարածաշրջանում իրավիճակի անվերահսկելիությունը: Այսպիսով, ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության այս օրապակաս որոշումը, որն ընդունվեց միաձայն, ոչինչ չուլեց հայ ժողովրդին և, ընդհակառակը, ավելի սրեց Ղարաբաղյան հիմնախնդիրը: Արդյունքում հայ-ադրբեջանական հարաբերություններն էլ ավելի լարվեցին: Բաքվի «Бакинский рабочий» թերթը գրում էր, որ 1988 թ. հուլիսի 18-ին կա-

յացած ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նիստում մեր հանրապետության տարածքային-պետական կառուցվածքի հետ կապված բոլոր հարցերը վերջնականապես լուծված են⁸: Հարկ է նշել, որ այդ թերթը Ադրբեջանում հիմնել էր Ստեփան Շահումյանը⁹:

Նախագահության նիստի ընդհանուր տպավորությունը շատ ճնշող էր հայկական կողմի, առհասարակ ամեն մի հայի համար՝ չնայած բարոյական այն հաղթանակին, որին ամբիոնից հասան հայ պատգամավորները, և դա խոստովանեցին, հաստատեցին, բարձր գնահատեցին ռուս մշակույթի անվանի մի շարք ներկայացուցիչներ՝ հարցին վերաբերող իրենց հրապարակային ելույթներում ու գրություններում¹⁰: Ս.Համբարձումյանն իր հուշերում նշում էր, որ այդ օրը կմտնի պատմության էջերը՝ որպես քաղաքակիրթ փոքրամասնության հաղթանակի առաջին օր կազմակերպված մեծամասնության նկատմամբ¹¹:

Երկրի «перестройка не перекройка» («վերակառուցումը վերաձևում չէ») սնանկ կարգախոսին գերի ղեկավարությունը խիզախություն կամ ցանկություն չունեցավ օգտագործելու այդ պատեհ պահը, որով կկանխվեին հետագա զինված բախումներն ու արյունահեղությունները: Հետագայում Բորիս Ելցինը իր հուշերում գրում էր, որ Գորբաչովի գլխավոր թերությունն այն էր, որ նա զուրկ էր և զրկված վերակառուցման քաղաքականության հետ կապված խորը տեսական և մտածված ռազմավարական քայլերից: Գոյություն ունեին միայն կարգախոսներ¹²:

1996թ. փետրվարին «Ամերիկայի ծայն» հայկական ծրագրին տված իր հարցազրույցում Անատոլի Լուկյանովը խոստովանեց, որ Լեոնային Ղարաբաղը միութենական իշխանությունների ենթակայության տակ դնելու առաջարկությունը հավանություն էր գտել Կրեմլի որոշ գործիչների կողմից, սակայն նրանց հորդորները չազդեցին Մ.Գորբաչովի վրա՝ դրանով իսկ, նույն հաղորդման մի այլ մասնակցի՝ Ռուսաստանի պետդոմայի անդամ Գալինա Ստարավոյտովայի բառերով ասած՝ «երևան հանելով նրա քաղաքական

⁸ «Бакинский рабочий», 2.09.1988.

⁹ **Барсегян Хикар**, Истина дороже... К проблеме Нагорного Карабаха, Ереван, 1990, с. 36.

¹⁰ **Դանիելյան Կ.**, Արցախը չսանձած նժույգ, Երևան, 2001, էջ 81:

¹¹ **Амбарцумян С.А.** Три года на пределе любви и смерти. Ереван, 2005, с. 71.

¹² **Ельцин Б.Н.** Исповедь на заданную тему, Москва, 1990, с. 104.

ապաշնորհությունը»¹³: Փաստորեն ԽՍՀՄ-ի ներսահմանային անխախտելիության ձգտող մոսկովյան իշխանության համար սկզբունքորեն միանգամայն մերժելի էր նման հարցերի դրական լուծումը, և պատահական չէին Մ.Ս.Գորբաչովի բացահայտ հակահայկական դիրքորոշումն ու ելույթն այդ նիստում: Հարցն այն չէր, թե ում է պաշտպանում Մ.Գորբաչովը, հայերի՞ն, թե՞ ադրբեջանցիներին, այլ այն, որ նա և ԽՍՀՄ կուսակցական-պետական մյուս բարձրագույն այրերը չէին ցանկանում, որ «վերակառուցումը» ստանա ԽՍՀՄ ազգային-վարչաքաղաքական գծված քարտեզը վերանայելու հնարավորություն: Պատմության սպիտակ էջերի վերանայումը չէր տարածվում ազգային տարածքային սահմանների փոփոխման վրա: Միաժամանակ Մ. Գորբաչովին չէր կարող չանհանգստացնել արցախյան ժողովրդի արդարացի պահանջը, և նա ստիպված էր վարել «լարախաղացման» քաղաքականություն՝ հաշվի չառնելով, որ կարող է սայթաքել: Ռուս մտավորական Ալեքսանդր Պրոխանովը ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության նիստի ընդունած որոշումը գնահատել էր որպես տարածաշրջանում դրված վտանգավոր ական, որը ամեն պահ կարող էր պայթել¹⁴:

1988թ. ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության՝ հուլիսի 18-ի նիստի նյութերը մամուլում տպագրվելուց և ընթացքը կենտրոնական հեռուստատեսությամբ ցուցադրվելուց հետո ամբողջ Ադրբեջանը տոնախմբության մեջ էր: Նիստի հաջորդ օրը լրագրողների հետ հանդիպմանը մասնակցեցին ԽՄԿԿ Կենտկոմի քաղբյուրոյի անդամության թեկնածուներ, ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության նախագահի տեղակալներ Պ. Դեմիչևը և Ա. Սուխարովը ու ԽՍՀՄ գլխավոր դատախազ Ա. Վլասովը: Նրանք փորձում էին արդարացնել ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության ընդունած որոշումը՝ կեղծելով, թե իբր ԼՂԻՄ տնտեսությունը 1965-1987 թթ. աճել է վեց անգամ, և ապօրինի գնահատեցին հայերի պահանջը Լեռնային Ղարաբաղը Ադրբեջանի կազմից դուրս բերելու վերաբերյալ:

1988թ. հուլիսի 18-ից Հայաստանում, իսկ հուլիսի 24-ից Լեռնային Ղարաբաղում գործադուլները դադարեցվեցին: Աշխատավորները կորցրածը վերականգնելու համար հաճախ աշխատում էին նաև շաբաթ և կիրակի օրերին:

ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության՝ 1988թ. հուլիսի 18-ի որոշումից հետո Մոսկվայի հրահանգով ուժեղացվում է ճնշումը Շարժման ղեկա-

¹³ Դանիելյան Կ., նշվ. աշխ., էջ 22:

¹⁴ «Литературная газета», 10.08.1988:

վարության նկատմամբ: Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի արևելագիտության ինստիտուտում 1988թ. օգոստոսի 5-ին կազմված և երկրի տարբեր հասցեներով ուղարկված մի նամակում ասված է, որ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության՝ հուլիսի 18-ի անարդարացի որոշումից հետո «զանգվածային տեղեկատվության միջոցների կողմից հետապնդման, հերյուրանքի և բացահայտ լուտանքների լայն կամպանիա» է սկսվել «Կռունկ» ու «Ղարաբաղ» կոմիտեների անդամների դեմ, այսինքն՝ ընդդեմ «Ժողովրդի կողմից բազմահազարանոց միտինգներում ընտրված հայ ժողովրդի լավագույն ներկայացուցիչների, որոնց գործունեությունը երբեք չի անցել խորհրդային սահմանադրության սահմանները: Հայ հասարակությունն այդ կամպանիան ընկալում է որպես ողջ հայ ժողովրդի դեմ ուղղված հարձակումներ և հետապնդումներ»¹⁵:

1988թ. հուլիսի 18-ի որոշումը դատապարտվեց ոչ միայն հայ ժողովրդի, այլև երկրի առաջադեմ մտավորականության և մի շարք ականավոր գիտնականների կողմից: Նիստից անմիջապես հետո Անդրեյ Սախարովը նոր նամակ հղեց Մ.Գորբաչովին, որը հրապարակվեց բավականին ուշ «Նեգավիսիմայա գազետա»-ի՝ 1992թ. հոկտեմբերի 27-ի համարում: Այդ նամակում Ա.Սախարովը Ղարաբաղյան հիմնախնդրի հետ կապում է ոչ այնքան բարեփոխումների ճակատագիրը, որքան մարդու իրավունքները և ապրելու իրավունքը: Նա գտնում էր, որ Լեռնային Ղարաբաղի հիմնահարցը դարձել է վերակառուցման քաղաքականության փորձաքարը, և շեշտում, որ որոշումը հիասթափեցրել է հայ ժողովրդին, իսկ Լեռնային Ղարաբաղում՝ պարզապես հուսահատեցրել¹⁶: Հակադրվելով Մ.Գորբաչովին՝ Ա.Սախարովը գտնում էր, որ Սումգայիթում կատարվածն առանձին խուլիգանների ձեռքի գործ չէ և ոչ էլ բանակի՝ երեք ժամ ուշանալու հետևանք: Նա վճռականորեն նշում էր, որ Սումգայիթի դեպքից հետո Ադրբեջանից Լեռնային Ղարաբաղի անջատումը և Հայաստանի հետ միացումը դարձել են անհետաձգելի խնդիր: Այդ հիմնախնդրի լուծման փոխգիշումային տարբերակը, եզրակացնում է Ա.Սախարովը, ամբոխավարություն է, որից պետք է հրաժարվել¹⁷: Մեծ գիտնականը փաստորեն երկրի ղեկավարին օգնում է հասկանալու, որ հարցի օրինական լուծումը բխում է վերակառուցման քաղաքականության շահերից: «XX դար և աշխարհը» ամսագրում տպագրված «Ղարաբաղյան ճգնաժամի դասերը»

¹⁵ Արշակյան Ա., Արցախյան գոյապայքարը, Երևան, 2004, էջ 55:

¹⁶ Андрей Сахаров о Нагорном Карабахе, Ереван, 1996, с. 63.

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 14-15:

հողվածում Վ.Շենյիսը նշում էր, որ միայն ժամանակը ցույց կտա՝ արդյոք ճիշտ էր ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության՝ հուլիսի 18-ի ընդունած որոշումը¹⁸: Ժամանակը ցույց տվեց, որ ազգային ինքնագիտակցության քաղաքական պոտենցիալը հզոր ուժ է, և Մ.Գորբաչովը պետք է հաշվի առներ այդ իրողությունը:

1988թ. հուլիսի 26-ին մամուլում հրապարակվեց ԽՄԿԿ Կենտկոմի և ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության ընդունած «Լեռնային Ղարաբաղի վերաբերյալ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության ընդունած որոշումը գործնականում իրագործելու միջոցառումների մասին» որոշումը, որի համաձայն՝ «Լեռնային Ղարաբաղի հարցի առթիվ Հայկական ԽՍՀ և Ադրբեջանական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդների որոշումների մասին» ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության՝ 1988 թվականի հուլիսի 18-ի որոշման համապատասխան, որպես ԽՄԿԿ Կենտկոմի և ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության ներկայացուցչի Ադրբեջանական ԽՍՀ Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզ ուղարկել ԽՄԿԿ Կենտկոմի անդամ, ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի պատգամավոր, ԽՄԿԿ Կենտկոմի բաժնի վարիչ ընկ. Ա. Ի. Վոլսկուն՝ Լեռնային Ղարաբաղի վերաբերյալ ԽՄԿԿ Կենտկոմի, ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության և ԽՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի որոշումների կատարման ուղղությամբ, Ադրբեջանի, Հայաստանի ու ԼՂԻՄ-ի կուսակցական, խորհրդային ու տնտեսական մարմինների աշխատանքը կազմակերպելու և կոորդինացնելու համար՝ նրան օժտելով համապատասխան լիազորություններով:

Ադրբեջանի և Հայաստանի կոմկուսների Կենտկոմներին, Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի և Հայկական ԽՍՀ-ի Գերագույն խորհուրդներին նախագահություններին և Մինիստրների խորհուրդներին, ինչպես նաև համապատասխան միութենական մինիստրություններին ու գերատեսչություններին ցուցում էր տրված ԽՄԿԿ Կենտկոմի և ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության ներկայացուցչին համակողմանի օգնություն և աջակցություն ցույց տալ ընդունված կուսակցական և պետական որոշումներն անպայման կատարելու խնդիրների իրականացման գործում: Այդ նպատակով նրան իրավունք է տրված ծագած հարցերի լուծման համար անհրաժեշտության դեպքում ներգրավել ԽՄԿԿ Կենտկոմի, ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության,

¹⁸ «Век XX и Мир», N 10, 1988.

մինիստրությունների ու գերատեսչությունների, մյուս կենտրոնական մարմինների պատասխանատու աշխատողների:

ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի Ազգությունների խորհրդի, պատգամավորներից, ինչպես նախատեսված է ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության՝ 1988թ. հուլիսի 18-ի որոշմամբ, կազմված է հատուկ հանձնաժողով¹⁹:

Որոշման ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ ԼՂԻՄ էր ուղարկվելու ԽՄԿԿ Կենտկոմի և ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության ներկայացուցիչ Ա.Վոլսկին, որի հիմնական խնդիրը պետք է լիներ կազմակերպել և համակարգել Ադրբեջանի, Հայաստանի ու Լեռնային Ղարաբաղի կուսակցական մարմինների գործունեությունը և իրագործել Լեռնային Ղարաբաղի վերաբերյալ ընդունված որոշումները, և դրան զուգահեռ կազմակերպվեց ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի Ազգությունների խորհրդի պատգամավորներից կազմված «հատուկ հանձնաժողով»: Մ.Գորբաչովը հրաշալի հասկանում էր, որ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության՝ հուլիսի 18-ի որոշումը չէր կարող լուծել ԼՂԻՄ-ի բարձրացրած հիմնախնդիրը, որ թե՛ արտասահմանում և թե՛ խորհրդրդային երկրի ներսում մարդիկ ուշիուշով հետևում էին խորհրդային երկրի դեկավարի վարած քաղաքականությանը: Այս հանգամանքը ստիպում էր Գորբաչովին հարցին մոտենալ ավելի լրջմիտ: Բացի այդ թե՛ Ստեփանակերտում, թե՛ Երևանում ժողովուրդը չէր հանգստացել: Չէր բացառվում, որ դեռ այն ժամանակ Գորբաչովը Վոլսկու հետ կապված հեռու գնացող այլ նպատակներ ուներ: Դա արդեն ցույց կտար պատմության հետագա ընթացքը, որովհետև Կենտրոնի կողմից արված այս քայլերը չէին կարող բավարարել, կայունացնել իրավիճակը թե՛ Հայաստանում և թե՛ Արցախում: Այս կապակցությամբ Բ.Ելցինը գրում էր, որ գոնե մեկ ճգնաժամային իրավիճակ հնարավոր լինել լուծել միանգամից ճիշտ և արդար: Լեռնային Ղարաբաղում, Մերձբայթիկայում ամեն մի սուր իրադրություն ի սկզբանե մտցվում էր փակուղի, իսկ հետո կարծես կայացվում էր սխալ որոշում այդ հարցի շուրջ, և միայն մի քանի ամիս հետո ահռելի կորուստների միջոցով փորձում էին ուղղել սխալը²⁰:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հոդվածը նվիրված է 1988 թվականի հուլիսի 18-ին կայացած ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության նիստին, որտեղ քննարկվում էր

¹⁹ «Սովետական Հայաստան», 27. 07. 1988:

²⁰ **Ельцин Б.Н.** Исповедь на заданную тему, Москва, 1996, с. 104.

ԼՂԻՄ-ի՝ Հայկական ԽՍՀ կազմի մեջ մտնելու հարցը: Քննարկվող փաստերի ուսումնասիրությունը լույս է սփռում արցախյան հանգույցը խորապես ընկալելու համար: Հատուկ ուշադրություն է դարձվում վերակառուցման հոր՝ ԽՄԿԿ Կենտկոմի գլխավոր քարտուղար Մ. Գորբաչովի մարտավարությանը արցախյան հիմնահարցի կարգավորման նկատմամբ:

Բանալի բաներ – ԽՍՀՄ Գերագույն խորհուրդ, Գորբաչով, Լեռնային Ղարաբաղ, վերակառուցում, ԽՍՀՄ:

РЕШЕНИЕ ПРЕЗИДИУМА ВЕРХОВНОГО СОВЕТА СССР, ПРИНЯТОЕ 18 ИЮЛЯ 1988 ГОДА

СУРЕН ВАСИЛЯН

Статья посвящена состоявшемуся 18 июля 1988 года заседанию Президиума Верховного Совета СССР, на котором обсуждался вопрос о вхождении НКАО в состав Армянской ССР. Изучение имеющихся фактов проливает свет на сложившуюся вокруг Арцаха ситуацию. В статье в основном рассматривается подход к арцахской проблеме “отца перестройки”, Генерального секретаря ЦК КПСС М.С. Горбачева.

Ключевые слова – Верховный Совет СССР, Горбачев, Нагорный Карабах, перестройка, СССР.

THE DECISION MADE BY THE PRESIDUM OF THE SUPREME COUNCIL OF USSR AT THE JULY 18, 1988 SESSION

SUREN VASILYAN

Vasilyan devotes this article to the July 18, 1988 session of the Presidium of the Supreme Council of USSR. On that day, the question concerning the inclusion of the Autonomous Region of Nagorno Karabakh into the Armenian Soviet Socialist Republic was considered. The investigation of the existing facts sheds light upon the Artsakh issue. In the article special attention is paid to the tactics of the leader of perestroika, the General Secretary of the Communist Party of the Soviet Union, M. Gorbachev concerning the Artsakh issue regulation.

Key words – Supreme Council of the USSR, Gorbachev, Nagorno Karabakh, perestroika, USSR.